

Předmluva II

Čteme-li korespondenci Boženy Němcové jako román nebo kroniku svého druhu, jak nabízela Jaroslava Janáčkova v ediční poznámce k prvnímu svazku této edice, zjišťujeme brzy, že jedním z hlavních hrdinů takové kroniky je její jazyk, čeština poloviny 19. století. Je to hrdina mnoha tváří a zastihujeme ho zde v zásadní fázi jeho vývoje. Dozvídáme se o jeho potížích a zápasech, ale nahlížíme i do jeho nitra a pozorujeme přímo jeho proměny. A má tento hrdina i svého silného protihráče, totiž němčinu. Povězme si zde tedy něco o češtině, kterou jsou napsány předkládané listy: v jaké situaci se nacházela, jak různorodě s ní dovedli (nebo se snažili) zacházet jednotliví pisatelé a v čem byla jiná od češtiny naší doby.

Jazyková situace češtiny v polovině 19. století

... zde je lid ještě tak tuze pozadu, že se toho člověk zhrozí. Oni mluví česky, protože neumějí německy; ale o vyšší vzdělanosti, o národním citu nevědí ani za mák.

B. N. Bohuslavě Čelakovské 14. 2. 1846

A pak tě musím upamatovat, abys nezapomínal na češtinu, cvič se v ní, nepíšeš pravidelně; tím deníkem bys nejmíc si prospěl. Bylo by to škoda i hanba na tě, abys to neuměl.

B. N. Karlu Němcovi před 12. 9. 1856

Božena Němcová žila a dopisovala si v době vrcholícího národního obrození. V polovině čtyřicátých let 19. století, ze kdy pocházejí nejstarší dopisy z jejího listáře, mělo jazykové obrození za sebou mnohé úspěchy. Čeština měla poměrně pevně stanovenou spisovnou normu, ustavenou díky autoritě Dobrovského mluvnice a opírající se ve své mluvnické stavbě o jazyk vrcholného humanistického období; měla propracovanou slovní zásobu včetně odborné terminologie většiny vědních oborů; obnovila se její pozice nejen v literatuře odborné, ale i v beletrii. Na druhé straně se nepodařilo prosadit češtinu jako jazyk vyššího vzdělání a jako jazyk státní správy a pevné národní jazykové vědomí se vytvořilo jen u velmi malé části české společnosti; výše uvedená formulace B. Němcové *oni mluví česky, protože neumějí německy* to vystihuje velmi přesně. Užívání češtiny ve veřejném oficiálním styku se netěšilo společenské prestiži a tlak na zlepšení společenského postavení češtiny nebyl masový. Neexistovala společenská vrstva, která by pěstovala kultivovanou mluvenou češtinu jako jazyk každodenní komunikace, neexistoval konverzační styl – a i kultivovaně česky psát bylo třeba se napřed naučit. Dobová jazyková teorie hájila jednotu a neměnnost české mluvnice, aby tak uchránila spisovný jazyk před vlivem němčiny a před hrozbou územního rozrůznění, oslabujícího jednotu národa. Avšak propast zející mezi spisovnou normou a nespisovnými podobami každodenní komunikace se právě ve čtyřicátých letech snažili překlenout čeští spisovatelé-novináři, jako první J. K. Tyl.¹ Na rozdíl od starší generace nepřístupoval k jazyku jako k předmětu péče a úcty, nýbrž jako k prostředku komunikace a dorozumění. V jazyce svých novin záměrně opomíjel prostředky archaické a širším společenským vrstvám nesrozumitelné, ale zůstával přitom v mezích spisovné normy. Proměňovaly se přitom větná stavba a slovní zásoba, jen v menší míře tvarosloví. Takovým způsobem se dotud jednotná jazyková norma rozrůžňovala – nikoli územně, nýbrž po stránce

¹ Tylovu češtinu a také proměny spisovné normy ve čtyřicátých letech vůbec analyzovali Alois Jedlička (K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech XIX. století. In *Studie a práce lingvistické I*. Praha, 1956, s. 461–472) a zvláště pronikavě Miroslav Grepl (K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. In *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. Řada D, ročník 9. Brno, 1962, s. 137–161).

slohové: jazykové prostředky byly voleny podle funkce a žánru textu a s ohledem na jeho adresáta.

Do této situace zasáhly rozhodujícím způsobem události roku 1848. Česká společnost se tehdy do politické aktivity zapojila hromadně, aktivněji a jasněji než rakouští Němci. Její reprezentace záhy zformulovala svůj politický program a učinila jeho součástí i otázku jazykovou: mezi prvními požadavky české politické reprezentace v březnu 1848 byla i rovnoprávnost češtiny s němčinou ve školách a v úřadech – a císař tento požadavek krátce nato uznal za oprávněný. Dopisy Boženy Němcové z té doby dosvědčují, jak bylo politicko-jazykové dění sledováno i na venkově a jak k vzestupu národní aktivity přispěly česky psané noviny (půjčované na venkově z ruky do ruky a jistě i nahlas předčítané), a to jak Tylův Pražský posel (viz dopis č. 42), tak Havlíčkovy Národní noviny (viz dopis č. 60). Jazyk těchto novin zasahoval široké společenské vrstvy, utvrzoval je v chápání češtiny jako jazyka vhodného k veřejné komunikaci a zároveň přetvářel spisovnou normu do podoby méně knižní, přirozenější.

S počátečním úspěchem českého politického hnutí se rozšířilo užívání češtiny v úřadech i ve školství a tím i její role v české společnosti. Slovy B. Havránka:² „Spisovná čeština přestává být privilegiem úzké vrstvy spisovatelů a duchovenstva ... a šíří se ... do vrstvy úřednické a školské tím tempem, jak vniká do úřadů a škol, a pozbývá tím výlučného postavení ve společnosti měšťanské jako příznak upřílišněné lidovosti nebo podivínství.“ Zesílil národně orientovaný společenský život – i to se odráží v korespondenci B. Němcové (viz dopis č. 103). S rozšířením společenské základny jazykově národního hnutí se zvýšilo i sebevědomí česky mluvící společnosti, které se ani tuhému byrokratickému režimu ministerského předsedy A. Bacha nepodařilo zlomit. Pěkně to ilustruje epizoda, kterou B. Němcová popsala svému muži 20. 6. 1857: *Stöger nechtěl hrát v Aréně česky, psalo se o tom v Novinách a lálí na Stögra, když ale na to nedbal – šlo jich několik, Halánek v čele, k němu, aby hrál ve čtvrtek a v neděli, že musí hrát, a né jen v Aréně, ale i napotom v Stavovském; Halánek hned, že mu garantuje za 170 sedadel dole, 17 lóží a tuším 70 sedadel v galerii na každé čtvrtěční představení. Stöger svolil; udělali petici k Stavům, Fingerhut, Holý, Berger a j. j. šli s ní. Dělá to rámus a policie a Mecséry mají hroznou zlost a Halánka by utopili. Můžeš si myslit, že v tom kdovíco zase čenichaji. Kdožví jestli nepůjde deputace od Výboru pro české národní divadlo do Vídně k císaři, aby se zapsal na část – pak by to šlo.*

V souvislosti s právě popsaným společenským a jazykovým vývojem se v té době rozvíjela mluvená čili hovorová varianta spisovné češtiny a současně s tím se zkracovala vzdálenost mezi jazykem psaným a mluveným. Jak dobře je tento proces patrný právě v korespondenci Boženy Němcové, o tom v následujících částech této předmluvy. V každodenní řečové komunikaci si však i nadále udržely pevnou pozici útvary nespisovné; ty byly ve větších městech ještě dlouhá desetiletí prostoupené německými obraty, pokud se tam nemluvílo přímo dvojjazyčně. Z beletrie i ze vzpomínek významných osobností dobře víme, jakých forem taková dvojjazyčnost nabývala a jak pevně se mnohde držela; avšak nezadržitelně rostl počet těch, pro které – tak jako pro Boženu Němcovou a jejího syna Karla – *neumět češtinu by byla hanba*.

Čeština ve školách

² HAVRÁNEK, B. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha, 1979, s. 113.

Zde ... na reálce ... by se ještě museli němčinou trápit; malé děti učí se pouze česky, ale učitel je hňup, sám nic neumí ...

B. N. Janu Dlabačovi 2. 11. 1850

... se musí česky učit všude, kde není už oddávna německá škola, a proti tomu, kde by si učitel dovolil jinak jednat, veřejně se hned hlasy ozvou v novinách.

B. N. Gustavu Zechenterovi 19. 10. 1857

Povinná školní docházka, zavedená v polovině osmnáctého století v rámci tereziánské školské reformy, se týkala pouze nejnižšího školského stupně, škol triviálních. Výuka sice probíhala v jazyce většiny obce, na českém území tedy zpravidla v češtině, ale jazykové učivo se omezovalo výhradně na pravopis.³ Naučit děti číst a správně psát – to byl nejvyšší cíl školní jazykové výuky. Učiteli se mnohdy stávali lidé nevzdělaní: *v jedné vesnici učí zedník, tu zase truhlář, jinde též takový, který neumí ani pořádně číst*, psala B. Němcová Bohuslavě Čelakovské 14. 2. 1846 z Chodska. V hlavních školách, které navazovaly na triviální, končila výuka češtiny v prvním nebo druhém ročníku. Jazykové učivo tam zahrnovalo mluvnici spisovné češtiny (určování slovních druhů a gramatických kategorií) a praktickou stylistiku (výcvik v psaném projevu, zejména v psaní dopisů, žádostí, kvitancí, v nejlepším případě i stylizační cvičení). Výuka stylistiky se mohla opřít o slohové příručky; pro výuku gramatiky však do začátku čtyřicátých let neexistovala žádná učebnice, muselo se tudíž učit podle mluvnic, které nebyly určeny dětem. Němčina byla ve školách upřednostňována, neboť byla užitečnější pro další vzdělání: děti se učily německy, aby mohly studovat na vyšších stupních škol. Náročnější, vědecké vzdělávání v češtině neexistovalo. O tom, jak v době předbřeznové vypadalo studium na gymnáziu, podává svědectví např. spisovatel František Pravda, současník B. Němcové, ve vzpomínkové črtě *Vzpomínky Frant. Pravdy na studie gymnazijní v Hradci Jindřichově r. 1830.–1836.*⁴ Shrňme odtud, že gymnázium bylo šestileté, všechny předměty učil první čtyři roky jeden, zbývající dva roky druhý učitel, katecheta byl pro všechny třídy společný. Veškerá výuka probíhala v němčině, hodiny češtiny se konaly jen krátkodobě a vedl je kaplan. Němčina se jakožto předmět nevyučovala, hlavním předmětem byla latina, literaturu četli studenti téměř výhradně klasickou. Gymnázium nemělo svou vlastní knihovnu, německé knihy si studenti mohli půjčovat v měšťanských domech, o existenci česky psané literatury nevěděli.

Od třicátých let se začal objevovat i jiný typ středních škol, totiž reálky. Výuka byla zaměřena prakticky a přírodovědně, avšak i zde probíhala v němčině. Na gymnáziích i na reálkách studovali chlapi; pro dívky připadala v úvahu jedině příprava na dráhu učitelkou. První český dívčí učitelství založila v roce 1844 Bohuslava Rajska – a střípky osudů tohoto ústavu se objevují i v její korespondenci s Boženou Němcovou.

Rok 1848 znamenal zásadní zlom i v postavení češtiny ve školách. V Praze vznikla pod vedením Karla Slavoje Amerlinga ryze česká hlavní škola – Budeč – a pod vedením jeho ženy fungovala i škola dívčí. Z korespondence se dozvídáme podrobnosti o náplni tamní výuky (viz dopis č. 69), neboť své děti do těchto škol posílali i Němcovi. Skutečnost, že šlo o školy české, pro ně byla zásadní, uvědomovali si však i jejich nedostatky, jmenovitě nepraktičnost učiva (viz dopis č. 108). Synové Němcových pak pokračovali ve studiu na nově (roku 1849) zřízené české reálce.

³ Tento údaj, tak jako mnohé další v kapitole o češtině ve školách, je převzat z knihy JELÍNEK, J. *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774–1918*. Praha, 1972. Důležitým pramenem informací na toto téma je i NEWERKLA, S. M. *Intendierete und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen*. Vídeň, 1999.

⁴ In PRAVDA, F. *Sedlák Krupička a jiné drobné povídky*. Praha, 1898, s. 323–368.

Již v září 1848 byla čeština – byť jen dočasně – zavedena jako povinný předmět na gymnázia v místech s převahou česky mluvících obyvatel (z celkového počtu 23 gymnázií v Čechách jich bylo 10 „českých“) a jako nepovinný na gymnázia německá. I o tom se dočítáme v dopisech: *Copak budou říkat učitelové, když se v českých krajích na gymnáziích česká řeč co obligátní vyučovat bude a německé jen co předmětu*, psala Božena Němcová Janu Konopovi 25. 9. 1848. Od roku 1851 se začalo zčásti v češtině vyučovat na pražské technice; univerzita si arci musela na výuku v češtině počkat až do let osmdesátých. Až v šedesátých letech pak byly založeny první vyšší školy pro dívky.

V roce 1849 byl při české hlavní škole otevřen učitelský kurs a v souvislosti s tím rostla v padesátých letech vzdělanost českých učitelů. V téže době se výrazně zvýšilo množství mluvnic, jazykových příruček, učebnic a cvičebnic češtiny a českých čítanek; Stefan Newerkla píše přímo o inflaci učebnic češtiny a spojuje s tím skutečnost, že české země v druhé polovině 19. století měly nejvyšší procento gramotnosti obyvatelstva v celé rakouské monarchii. Mezi autory gramatik, učebnic a školních příruček byli zastoupeni až nečekaně vysokou měrou účastníci korespondence B. Němcové a osoby v této korespondenci opakovaně jmenované. Patřili k nim učitelé z Budče a z české reálky, veřejně činní vlastenečtí kněží i jiní osobní známí B. Němcové: František Tesař, Vincenc Bíba, Karel Alois Vinařický, František Josef Řezáč, Václav Štulc, Martin Hattala, Jan Slavomír Tomíček, František Špatný... Šlo o aktivitu cílenou, programovou a sama Božena Němcová se ji pokoušela rozšířit i do jiných slovanských národů habsburského soustátí: *Měli byste, Vašnosti, nějakou mluvnici sestavit pro školy, zvláště menší, a čítanku sestavit*. – *Školy je nyní hlavní věc, na ty se jedině zřetel obrací, mládež naše aby jiná byla, – v ní spočívá všecka naše naděje*, psala 21. 10. 1857 Slovinci Matijovi Majarovi. Zvláštní důraz přitom sama B. Němcová kladla na praktickou vzdělanost širokých společenských vrstev: nadšeně přivítala vznik večerních kursů pro řemeslníky, založených Jednotou pro povzbuzení průmyslu v roce 1857 ve spolupráci s českou reálkou (viz dopis č. 333); některé kursy tam krátce nato začal navštěvovat i Jaroslav Němec.

Z dopisů (č. 340 a 364) také víme, jak velkou pozornost manželé Němcovi věnovali polemikám o postavení češtiny ve škole, které rozpoutal v březnu 1857 v Pražských novinách zemský školský rada Johann Maresch. Němčinu jakožto „hlavní jazyk říše“ měl podle něj ovládat každý, kdo by chtěl působit ve veřejném životě, neboť právě hlavní jazyk říše spojuje. Hlavní a střední školy proto měly vést vyučování v němčině, češtině se měly vyhradit čtyři hodiny týdně, rozhodnutí o tom, v kterém jazyce se povede výuka náboženství, pak mělo být ponecháno na katechetovi. Proti Mareschovi vystoupili v tisku pedagogové-kněží F. J. Řezáč (ve Škole a životě) a K. A. Vinařický (v Časopise Českého muzeum), přesvědčení o potřebě vyučování v mateřském jazyce pro rozvoj duševního života. Zápas o české školy se posléze počátkem šedesátých let přenesl na sněmovní půdu. Poslanci Václav Seidl a Josef Wenzig požadovali provedení rovného práva češtiny a němčiny ve školách a úřadech. Poukazovalo se na to, že státní úřady nerespektují ani takové postavení, jaké dávaly češtině platné právní normy. Podle poslance Václava Zeleného byla v Čechách výuka ve třinácti z třidvaceti gymnázií vedena výhradně v němčině, přestože jen na šesti gymnáziích měli studenti, jejichž mateřštinou byla němčina, početní převahu. Plné rovnoprávnosti s němčinou ve školní výuce tak čeština dosáhla v roce 1866 díky soustavnému úsilí české politické reprezentace – i díky *hlasům* sebevědomě *se ozývajícím* na podporu práv češtiny *v novinách*.

Čeština a němčina v dopisech

A nepiš po druhé německy, to by bylo mezi námi nepřírozené ...

B. N. Karlu Němcovi 18. 4. 1858

Pak přišlo zas na naši známost se sedláky, obzvláštěně tvoji, dass es politische Tendenzen verfolgte, oder wenigstens das Band zwischen Grundherren zu lockern. Konečně zas na Prüllera, nach seiner Aussage sollten Sie ein hitziger und auffahrender Charakter sein ...

Josef Němec B. N. 12.–14. 11. 1854

Božena Němcová si dopisovala s lidmi, kteří se navzájem výrazně odlišovali vztahem k českému jazyku a způsobem jeho užívání. Bylo mezi nimi nemálo takových, kteří se češtinou zabývali profesně nebo o ní psali a spoluvytvářeli tak její normu. B. Němcová si psala jak s konzervativními učenci starší generace, hájícími humanistickou podobu češtiny (s Františkem Palackým, Václavem Hankou, Františkem Ladislavem Čelakovským), tak s teoretiky i praktiky jazykové kultury, kteří prosazovali sblížení jazykové normy s dobovým jazykem lidovým (s Karlem Havlíčkem Borovským, Josefem Frantou Šumavským, Martinem Hattalou). Jejich dochované dopisy adresované B. Němcové ukazují, že to, co prosazovali a zastávali, také vesměs v praxi pěstovali: stačí snad položit vedle sebe listy F. L. Čelakovského se složitou větnou stavbou a archaickými spojovacími výrazy a dopis J. Franty Šumavského, začínající se prostým *Tak to ňák uděláme*. Ve čtyřicátých letech však v jazykové teorii dosud přežívalo i – řečeno se Stanislavem Součkem⁵ – blouznění o jazyce, spojující jednotlivé hlásky přímo s významem, s estetickou hodnotou, a dokonce s národní povahou. Představitelem tohoto proudu byl František Matouš Klácel; i s ním byla B. Němcová v kontaktu.

Komunita osob korespondujících v češtině, tak jak se jeví uvnitř listáře Boženy Němcové – kromě „jazykových profesionálů“ do ní ovšem patřili i mnozí jiní – byla tedy značně různorodá; spojovalo ji však cosi silného a tehdy velmi nesamozřejmého, totiž sama skutečnost, že si psali česky. Uvážíme-li dobové postavení češtiny a němčiny jako jazyků písemné komunikace, zjistíme, že podíl německy psaných listů v korespondenci B. Němcové je až překvapivě malý. Kdo tedy psal Boženě Němcové německy a komu psala německy ona? První okruh německých korespondenčních partnerů tvoří neslovanští cizinci žijící za hranicemi monarchie (Němci a Francouzi), např. švagr Jacques Michenet nebo zaháňský zámecký sekretář Bienengräber. Další skupinu představují nakladatelé Eduard Hölzel, Karl Bellmann a Josef Šálek. Výhradně v němčině si však B. Němcová psala i se svou matkou a sestrou; německé jsou některé krátké zápisy, které jí vepsali do památníku její slovenští přátelé v roce 1855; jak víme i z jiných dochovaných a vydaných korespondencí, písemné komunikace v češtině nebyla schopna Terezie Palacká, manželka předního tehdy představitele české vědy a politiky. Výrazná je naproti tomu vůle ke komunikaci v češtině u českých šlechticů: Hanuši Kolovratovi Krakovskému sice píše B. Němcová německy, ale Rudolf Taxis i Eleonora Kounicová píšou své dopisy česky – v případě E. Kounicové je to zřejmě ta nejneumělejší čeština, s jakou se v celém listáři setkáváme, ale o to cennější je, že jí dala pisatelka přednost před němčinou.

Z hlediska dobové dvojjazyčnosti jsou nejzajímavější případy německého dopisování s někým, s kým si B. Němcová obvykle psala česky. Když Karel Němec napsal jeden ze svých dopisů vzniklých během dlouhého pobytu v Prusku německy, matka ho za to pokárala

⁵ SOUČEK, S. Klácelova „filosofie řeči české“ a spor jí vzniklý. Příspěvek k dějinám blouznění o jazyce. Část I. *Listy filologické*, 1905, roč. 32, s. 322–358.

(viz ukázkou výše); avšak je příznačné, že se tato výtka objevuje v samém závěru její odpovědi, až jako druhé postskriptum: praktické a mravní stránky života (Karlovo stěhování do nového působiště, jeho charakterové vlastnosti, potíže s posíláním věcí přes hranice, zdraví obou synů) byly pro pisatelku přece jen přednější než otázka jazyková.

J. Janáčková a A. Macurová⁶ analyzovaly užívání němčiny v dopisech psaných Boženou Němcovou především z hlediska funkčního. Vysledovaly mimo jiné, že komunikace v češtině pro ni představovala významnou hodnotu, že si však dobře uvědomovala potřebnost obou zemských jazyků. Tu dokazuje i skutečnost, že v mnohých dopisech se oba jazyky objevují vedle sebe. Nejde jen o jednotlivé německé výrazy v českém textu, označující nejčastěji jazykové reálie a spadající do oblasti profesní mluvy úřední (Personalzulage, Grundentlastungsfond, Gefällsübertretunky) nebo – u Karla Němce – zahradnické (Talutmauer, anlágy, Gartendirektor). Německy bývají v souladu s dobovou komunikační normou psány adresy (i zpáteční uvnitř listů), v němčině B. Němcová předepisuje synu Karlovi, jak vyplnit průvodku k balíku, německy jsou v dopisech citovány úřední dokumenty. V pasážích, v nichž si manželé Němcovi navzájem sdělují průběh svého osobního jednání se státními úřady, se přechází z jednoho jazyka do druhého třeba i opakovaně uprostřed jediného větného celku – současně s tím, jak se střídají citace, parafráze a komentáře reprodukováného rozhovoru. Hodnotový rozdíl mezi vyjadřováním českým a německým se v takových chvílích vytrácí úplně.

Různá období – různí pisatelé – různé češtiny

... rychle jsem jej odevřela domnívaje se, že snad dopis na Čelakovského obsahuje, vida však z prvních [slov], že mysl a srdce Vaše k mně před odjezdem ještě obráceno bylo, schovala jsem rychle klenot svůj za nádra, nemohouce se ani ukončení večere dočkat.

Bohuslava Rajská B. N. 13. 8. 1844

V pondělí před tím byl ještě velmi krásný den, nebe čisté, cesta jako mlat. Ale v úterý ráno, když jsme měli vyjít! Já časně vstanu, jdu se nahoru oblékat, ale to teplo mi bylo podezřelé; otevru okénko, a ejhle: venku to dělá: crrrrr..., přšelo, jako když prší.

Václav Čeněk Bendl B. N. 3.–4. 1. 1858

Bohuslavu Rajskou i Václava Čenka Bendla spojoval s B. Němcovou přátelský vztah. B. Rajská patřila k nejvzdělanějším vlastenkám své doby, vedla ženský vlastenecký spolek a první českou dívčí školu a redigovala rukopisný encyklopedický slovník. Když psal své dopisy Boženě Němcové V. Č. Bendl, měl za sebou poměrně bohatou redaktorskou a literární praxi, studoval v budějovickém kněžském semináři a překládal do češtiny díla A. S. Puškina. Právě uvedené ukázky z jejich listů, které obě obsahují úryvek vyprávění osobně prožitých dějů, od sebe dělí něco málo přes třináct let – avšak jako by byly psány každá úplně jinou řečí. V listě B. Rajské vidíme dlouhé, složité souvětí, které obsahuje několik přechodníkových vazeb; přechodníky by se měly vztahovat k jedné osobě ženského pohlaví, ale dva z nich jsou v rodě mužském a třetí v množném čísle. Slovesné tvary stojí vždy na koncích vět, složený tvar *obráceno bylo* se začíná příčestím a končí slovesem pomocným. Také přivlastňovací zájmena stojí jinde než v dnešní češtině, totiž za rozvíjeným podstatným jménem. Infinitiv je zakončen na *-ti*. Zarazí nás nezvyklá hlásková podoba předpony ve slově *odevřela* a nevokalizovaná předložka ve spojení *k mně*. Spojení *dopis na Čelakovského* namísto *dopis*

⁶ JANÁČKOVÁ, J.; MACUROVÁ, A. Němčina v dopisech. In JANÁČKOVÁ, J.; MACUROVÁ, A. et al. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha, 2001, s. 95–103.

Čelakovskému nás upomene na německé *Brief an Čelakovský*. V Bendlově dopise naproti tomu vidíme kratší, souřadně spojované větné celky a přirozený slovosled určovaný významovým principem. Tvary slov jsou spisovné, v jednom případě dokonce knižní, ale celkově ukázka nepůsobí ani trochu nepřirozeně. Na malém prostoru je užito hned dvou přirovnání, nikterak objevných, naopak obvyklých v lidovém vyjadřování. Na závěrečnou pointu pisatel adresáta připravuje mj. tím, že stupňuje napětí vkládáním zvolacích vět a citoslovcí do vyprávění.

Činit zobecňující soudy na základě srovnání dvou kratičkových úryvků je jistě ošidné, ale přesto nebudeme daleko od pravdy, když budeme rozdíl mezi nimi chápat jako ohromný krok, který udělala spisovná čeština během oněch třinácti let. (Jak zásadními událostmi – zásadními z hlediska vývoje jazyka a jeho užívání – byla tato léta naplněna, o tom bylo něco povězeno v předchozích částech této předmluvy.) K tomuto zobecnění nás totiž opravňuje skutečnost, že ve čtyřicátých letech není v korespondenčním okruhu Boženy Němcové pisatel, který by vládl spisovnou češtinou tak jako V. Č. Bendl – a naopak v druhé polovině let padesátých není Bendl jediný, kdo takhle psát umí. A hlavně: výrazně se během té doby mění i jazyk, kterým své dopisy psala sama Božena Němcová, a to takřka přesně v naznačeném směru příklonu k prvkům běžně mluvené řeči.

V polovině čtyřicátých let i B. Němcová překládala německé vazby doslova do češtiny (např. *to nic nedělá* místo *to nevdí* podle *das macht nichts*), zakončovala infinitivy na *-ti* a používala archaické a hyperkorektní výrazy. Sloveso i u ní stálo často na konci věty (např. *kam jinám bych se stranu toho obratiti měla*), souvětí bývala složitá a rozsáhlá. Ve slovní zásobě, tvarosloví a skladbě nebyl mezi B. Němcovou a B. Rajskou zásadní rozdíl; nejvíc se jejich listy lišily až na vyšších rovinách: v kompozici, v užitých slohových postupech apod. Už rané dopisy Boženy Němcové obsahovaly živá vyprávění s dramatickým prezentem, přímou i nepřímou řečí, byly dialogizovány a stylizovány jako komunikace mluvená (*A víte proč? Hned Vám to povím.*).

Jazyk Boženy Němcové byl v minulosti zkoumán a popisován opakovaně. Několik studií mu věnoval Bohuslav Havránek.⁷ Konstatoval, že její nejstarší dopisy jsou psány konvenčním dobovým jazykem, tak jako jsou i prvotní prózy plné knižních a výlučně spisovných jazykových prostředků. Obrat nastal v době pobytu na Chodsku – připomeňme, že tam Němcovi žili právě v období okolo roku 1848. Do textů, které B. Němcová napsala potom, pronikal mluvený jazyk lidový. Toto zhovorování jejího jazyka se uskutečnilo jednak otevřením slovní zásoby lidovým výrazům a frazeologickým obrátům, jednak proměnou větné stavby ve prospěch krátkosti, souřadnosti a paralelnosti. B. Havránek ocenil i šíři a spolehlivost nářečního jazykového materiálu, který B. Němcová po Čechách i na Slovensku sbírala a kterým přispěla k položení základů české dialektologie v díle A. V. Šembery. Speciálně rozboru autorčiných dopisů pak věnoval velkou pozornost A. Stich.⁸ Podle něj se listy vyznačují nesložitou větnou stavbou, plynule postupujícími detailními popisy, nespisovnou slovní zásobou nevyhýbající se přejatým slovům, značnou expresivitou a obrazným vyjadřováním zakotveným v lidovém jazyce. Jen jako malou ukázkou takového obrazného vyjadřování si tu uvedme dvě půvabné formulace vztahující se k témuž člověku, v celku korespondence docela bezvýznamnému kamarádovi Karla Němce, o kterém nevíme víc než křestní jméno: *Albert tě pozdravuje, to je dobrá buхта hoch* (dopis č. 285); *Albert ...*

⁷ Např. Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, 1943, roč. 9, s. 129–137; Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, 1964, roč. 24, s. 1–11.

⁸ STICH, A. *Sabina – Němcová – Havlíček. Stylistické studie III*. Praha, 1976.

přijde zrána, nesmekne a jde do druhého pokoje, sedne a začne se šklíbit jako Filip na jelito (dopis č. 301).

Dopisy V. Č. Bendla se obrazu nastíněnému B. Havránkem a A. Stichem přibližují velmi těsně. Souřadná, „mluvená“ větná stavba i prostoupení jazyka lidovou obrazností jsou i jemu vlastní; jeho dopisy jsou moderní i užitými slohovými postupy a vypravěčskou perspektivou; přejatých nebo přímo cizích slov obsahují snad ještě víc než listy B. Němcové. V množství lidových frazeologických obrátů a v expresivitě pojmenování pak oba dva předstihuje ještě další literát ze sledovaného korespondenčního okruhu – Leopold Hansmann. (V dopise č. 321 parafrázuje B. Němcová dojem svého muže z osobního setkání s ním takto: *Hansmann je prý velmi upřímný chlap, ale trochu splašený*. Jak můžeme poznat L. Hansmanna z jeho listů, jeví se tato lapidární charakteristika jako navýsost trefná.) Slovosled jeho listů je o poznání konzervativnější než třeba Bendlův, ale zato nečekaně moderně působí Hansmannovy dopisy po stránce kompoziční (potlačení vnější struktury dopisového žánru, asociativní řazení témat) a tektonické (splývání řeči vypravěče a postav, zachycení vnitřní řeči apod.). Pro takové proměny dopisového žánru (či stylu) bylo nutným předpokladem suverénní zvládnutí spisovné češtiny jako prostředku přirozené a spontánní komunikace. Ve čtyřicátých letech by byl takový vývoj nepředstavitelný – a Božena Němcová, o čtyři roky starší než L. Hansmann a o dvanáct než V. Č. Bendl, má mezi jeho průkopníky čelné místo.

Právě načrtnutý vývojový obraz má v souhrnu korespondence Boženy Němcové prvořadou důležitost, avšak celková podoba češtiny v tomto souhrnu je ještě podstatně mnohotvárnější. Vedle vzdělání pisatele a ohledu na adresáta a vedle data napsání je různost podob češtiny v dopisech výrazně ovlivněna i regionální příslušností a nářečním pozadím pisatele, jeho společenským zařazením i okolím, jeho věkem (to je zvláště patrné v dopisech dětských) a v neposlední řadě jeho osobnostním ustrojením. Stopovat všechny rozdíly by bylo možná dobrodružné a možná suchopárné; a snad by to i mnohému čtenáři setřelo část onoho kouzla, kterým na nás jazykové různohlasí dopisů, tu více, tu méně se lesknoucí starobylostí, působí. Některé z individuálních jazykových rysů – a zvláště osobitosti grafické, které nelze v této edici uchovat – se průběžně pokoušíme čtenáři zprostředkovat v rámci edičních poznámek. A těch ostatních se zde nebudeme dotýkat.

O některých rozdílech mezi češtinou sto padesát let starou a dnešní

Přejíc Vašnosti stálého zdraví, poroučím se laskavé přízni Vaší, zůstávajíc s uctivou poklonou Vašnostina oddaná ctitelkyně ...

B. N. Karlu Aloisu Vinařickému 25. 11. 1857

... jmenuje se Boháč, píše se Boháts.

Josef Němec B. N. 13. 3. 1851

Sto padesát let stará čeština dopisů obsažených v této edici, mnohotvárná a vnitřně proměnlivá, není pro dnešního čtenáře jazykem běžným. Při čtení zprvu klade jisté překážky, je třeba si na ni zvyknout. Jazyk se vyvíjí ve všech svých rovinách, a tak při čtení narážíme na rozdíly vícereho druhu. Někde čteme krátkou samohlásku tam, kde jsme zvyklí slyšet dlouhou, jinde nás může zarazit hláskově zjednodušená předpona (*zpomínat* a *zpomenout*, ale také *on kluk ani nezdechne* – to dobové pravopisné příručky umožňovaly). Některá slova se skloňují podle jiných vzorů nebo zůstávají nesklonná (*drahé ty přátely navštívíte*, v *Muzeum*), jiná už dnes vůbec neužíváme (*braslety*, *štifle*, *potáh* ve významu *vztah*), v dalších případech

je rozdíl ve frekvenci a stylové hodnotě výrazu (my dopis zpravidla *dostaneme*, tehdejší adresáti ho zásadně *obdrželi*). Význam některých výrazů je dokonce opačný než dnes (*zevnitř* ve spojení *vnitř i zevnitř* znamenalo *zvenku*, *zevnitřnost* a *zevnějšek* tedy byla synonyma). Největší rozdíl – přinejmenším u pisatelů snažících se dodržet onu vysokou normu humanistické češtiny – je ve slovosledu, slova bývají poskládána ve větě v úplně jiném pořadí a podle jiných zásad, než jak to děláme my.

Kdybychom tu probírali jeden rozdíl po druhém, natáhla by se tato předmluva na několik desítek stran. Jmenujme si proto jen několik důležitých, byť možná méně nápadných a dosud málo popsaných rozdílů mezi dnešní a tehdejší češtinou. Je třeba přitom mít na paměti, jak už jsme opakovaně připomínali, že spisovná norma čtyřicátých a padesátých let 19. století procházela dynamickým vývojem, že si jazykové příručky zhusta navzájem protirečily a že některých oblastí normy si vlastně ani nevšímaly. Neustálenost dobového jazyka si ilustrujme malým příkladem: dnes knižní nepůvodní předložka *stran* (ve významu „ohledně“, „co se týče“), v korespondenci velmi častá, má u manželů Němcových podobu *stranu*, u V. Č. Bendla *strany* a u L. Hansmanna *straniva*.

Právě v užívání takovýchto nenápadných, neplnovýznamových slov nacházíme značné rozdíly proti dnešnímu stavu. Jedním z nich je výraz *dokonce*. Kromě dnešního významu stupňovacího má v korespondenci B. Němcové ještě několik významů dalších. Ve větě *ta je, chudák, dokonce bledě v tom* má význam „úplně“ („ta je na tom úplně bledě“). Ve větě *ten měsíc už dokonce se mi zle vede* znamená „obzvlášť“ („tenhle měsíc se mi vede obzvlášť zle“). A konečně ve spojení *on není s tím dokonce srozuměn, abys šel již pryč* má daný výraz význam „už vůbec“ (pisatelka nesouhlasí s adresátovým odchodem a pan Fiala, o němž se tu píše, „už vůbec ne“). Všechny příklady jsou převzaty z jednoho a téhož listu č. 331 – a všechny významy jsou v celku korespondence frekventované. V dalších dopisech bychom mohli nalézt ještě významy další, např. „hlavně, nejvíc“ ve spojení *všude mne zvou, dokonce Rárusovic a Plošic* (dopis č. 377). Dalším ze slůvek užívaných v jiném než dnešním významu je výraz *ostatně*. Současné slovníky už ho chápou jen jako modální částici synonymní s výrazem *koneckonců*, ale v polovině 19. století měl ještě i významy „jinak“, „kromě toho“: *Krajina se mi nelíbí, já nejsem ráda v rovině. Ostatně jsme zdrávi* (dopis č. 48); *Hanuš ... je v svém manželství šťasten ... je úplným pánem v domě. ... Ostatně čte celou českou literaturu* (dopis č. 460). V korespondenci B. Němcové můžeme pozorovat i zrod nových pomocných slov, jako například odporovací spojky *jenže* ze spojení *jen že* s významem omezovacím; v několika dopisech dokonce nacházíme prostředníka této změny, dnes již stěží použitelné spojení *ale jenže*: *Nyní se to zase v literatuře hýbe, ale jenže je mnoho planého* (dopis č. 466).

Odlišnosti ve skladebných konstrukcích jsou někdy tak výrazné, že přímo znemožňují správné porozumění textu. Přímo opačný význam než dnes má hned několik obrátů, jejichž součástí je zápor (aby taková místa čtenáře nevedla k nesprávnému, přímo protikladnému chápání sdělovaného obsahu, rozhodli jsme se je při edičním zpracování textu upravovat s pomocí hranatých závorek). První z nich se týká omezovacího *jen*: *táta ještě nedostal ... jen asi pár zlatých* (dopis č. 431) dnes vyjádříme „táta ještě nedostal než asi pár zlatých“ nebo „táta zatím dostal jen asi pár zlatých“; *tedy nemám jen tu 5f. od Palackých* (dopis č. 368) znamená „mám jen 5f.“, „nemám nic jiného než 5f.“; nejzajímavější je pasáž *erár nedal náhradu za cestu jen mužovi, mně a dětem ne* v dopise č. 134, v níž se namísto kladu a záporu vlastně stavějí do kontrastu dva záporny. Zvláštní je, že na rozdíl od svých rodičů tuto konstrukci nikdy neužíval Karel Němec; i jeho řešení je však z dnešního hlediska nezvyklé, byť nikoli matoucí: např. *my pomocníci pracujem než s bylinama* (dopis č. 291). Obdobná situace nastává u časového *až*: místo záporného slovesa ve spojení *ty zase nebudeš psát až za rok jako obyčejně* (dopis č.

417) nebo *už se nám předešlý měsíc kolikrát stalo, že jsme neobědovali až večer* (dopis č. 337) bychom dnes použili sloveso kladné, popřípadě bychom část věty začínající slovem *až* vyčlenili z věty intonací (resp. oddělili čárkou). Obě konstrukce, s *jen* i s *až*, jsou v celku korespondence zastoupeny v desítkách případů. Občas však narazíme na jiný, nikoli pravidelný typ nezvykle užitého a matoucího záporu. Bývá tomu tak ve větách, v nichž stojí nedaleko záporného slovesa ještě jeden zápor, méně evidentní, obsažený ve významu slova. Když B. Němcová napíše *nejsem proti tomu, aby tam ještě nezůstal* (dopis č. 441), má na mysli, že není proti tomu (= souhlasí s tím), aby tam Karel *zůstal*; když sděluje manželovi *neupírám, že jsem kdys neměla ideál muže* (dopis č. 355), myslí tím, že nepopírá (= připouští), že takový ideál *měla*; a když V. Č. Bendl *zakázal ... Karolině, aby jí nenapadlo mít chlapce* (dopis č. 460), ve skutečnosti jí *zakázal, aby jí napadlo mít chlapce* (= nařídil jí, aby jí to nenapadlo), protože se vsadil s nastávajícím otcem, že se jim narodí děvče. Podobné matení záporu a kladu se arci objevuje i v dnešní době: slyšíme přece v médiích, že *hasiči zabránili tomu, aby se požár nerozšířil* (vedle logičtějšího *rozšířil*).

Další drobný mluvnický jev, který může čtenáře zarazit, je vynechávání pomocného tvaru *bych* (vyjadřujícího první osobu) po spojce *byť*. *Já na Tebe nezapomínám, byť Ti i dlouho nepsala* (dopis č. 336) není písařský omyl, nevědomé vypuštění slova, nýbrž pravidelný jev mluvnický. Mezi archaickými tvaroslovnými prostředky obrozené češtiny se uvádívá i přípona *-ův*, užívaná – vedle přídavných jmen přivlastňovacích (vzor „*otcův*“) – i jako koncovka genitivu plurálu jmen podstatných: tak např. L. Hansmann píše *měla galánův na kopy*. V korespondenci manželů Němcových je však obvyklejší jev opačný, totiž nespisovné vynechávání koncového *-v* v přivlastňovacích adjektivech: *Jaroušů svátek, Dusbabů list, dědečků hrob* atd.

Už byla řeč o výrazném vlivu němčiny na češtinu poloviny 19. století. Zatímco v listech formálních, a zvláště v dopisech ze čtyřicátých let jde o vliv na větnou stavbu, v dopisech rodinných a v těch, které se blíží mluvené řeči a pisateli vlastně nahrazují ústní rozhovor s adresátem, se v počesku vystavěných větách objevují německá slova. Tento vliv na slovní zásobu nabývá různých podob: nejde jen o to, že se přejímají nebo jen ad hoc vypůjčují německé výrazy, když domácí ekvivalent není nasnadě nebo když je pisatel obklopen německým prostředím (např. výrazy typu *némlich* a *cu moc* v listech Karla Němce z Pruska). Němčina byla i jazykem, přes nějž do češtiny vcházela slova mezinárodní: pěkně je to vidět třeba na slovesech jako *adresírovat, dekorýrovat, internýrovat, profitýrovat* aj., z nichž se časem vytratilo německé *-ír/-ýr-*.

Jak už bylo řečeno výše, proměnily se v posledních sto padesáti letech výrazně zdvořilostní normy. Tehdejší čeština nabízela víc možností, jak se obracet k adresátovi, jak ho v dopise jmenovat. Blízcí příbuzní a dobří přátelé si tykali, pro řečový styk méně si blízkých osob bylo k dispozici vykání, ale úctu k adresátovi bylo lze vyjádřit ještě i dalšími způsoby. Tím v souhrnu korespondence nejčastějším bylo „*vašnostikání*“. Božena Němcová se pomocí výrazu *Vašnosti* obracela ke kněžím a k předním osobnostem vědy a kultury; téže osobě bylo možno zároveň vykat a vašnostikat, dokonce i uvnitř jednoho a téhož listu. Výraz *Vašnosti* fungoval jako osobní zájmeno (spojoval se se slovesem v druhé osobě) a zpravidla měl ve všech pádech stejný tvar: *zdá se mi, že i Vašnosti Prahu a drahé ty přátely navštívíte* (dopis č. 195); *odesílajíce Vašnosti jeden výtisk ... oznamujeme* (dopis č. 110); *chci i já příležitosti té použití a Vašnosti srdečně pozdraviti* (dopis č. 343) apod. Existovalo i odvozené zájmeno přivlastňovací *Vašnostin*, např. *přátelské pozdravení vzkazuje a do přízně Vašnostiny se poroučí* (dopis č. 343). Běžné bylo rovněž obracet se k adresátovi ve třetí osobě s pomocí výrazů jako *Jemnostpaní* nebo *Milostpaní* (i zde se psalo velké počáteční písmeno). Takto B.

Němcovou označovali ve svých listech např. K. J. Erben, K. Havlíček, F. Náprstek a další. Zvlášť výrazně pak úctu k adresátovi a jeho společenskou nadřazenost pisateli vyjadřovalo spojení *Vaše blahorodí*. Jen zcela okrajově je v korespondenci B. Němcové zastoupeno onikání, rozšířené u nás od osmnáctého století a pevně se držící v lidových vrstvách navzdory odporu vlastenecké společnosti přinejmenším od třicátých let. Příznačné je, že B. Němcové ve svých listech onikají prosté ženy z Chodska – Rozárie Schusterová a selka Marie Borová – a že sama B. Němcová naproti tomu řeč této vrstvy stylizuje jako vykání: *vždy okřeju, když mi podá selka mozolovitou pravici a upřímně se zeptá: „Nu paní, jak se máte? proč tak dlouho k nám nejdete?“*, píše B. Čelakovské 14. 2. 1846. Konečně můžeme z dopisů usuzovat i na drobné rozdíly v užívání tykání: tak například šestnáctiletý Jaroslav Němec píše po deseti dnech strávených s novým kamarádem-vrstevníkem *říkáme si již ty* (dopis č. 486); a skutečnost, že sourozenci Němcovi svým rodičům tykali, svědčí o nadprůměrné demokratičnosti vztahů uvnitř rodiny Němcových.

Pozoruhodné jsou rozdíly mezi tehdejšími a dnešními zacházeními s vlastními jmény. Patří k nim jednak celkem rozšířená tendence k neměnnosti, a tedy neskloňování názvů uměleckých děl a cizích vlastních jmen, zvlášť patrná u některých pisatelů (v *Karla, od Laube, od profesora Cerbini*), jednak protichůdný zvyk nahrazovat v řeči názvy uměleckých děl zkrácenými podobami, ba dokonce synonymy (*Palackého Historie*). Podstatně rozšířenější než dnes bylo užívání exonym, tj. českých podob cizích místních jmen (*Vacov* místo *Vác*, *Miškovec* i *Miskolc*, *Bělák* i *Villach* aj.), ale na druhé straně se v dopisech leckdy objevují i německé názvy měst českých nebo uherských (*Reichenberk* i *Liberec*, *Prespurk* i *Břetislava*, *Gran* i *Ostřihom*). Identita křestního jména nebyla porušena jeho překladem: o sestře B. Němcové se v dopisech píše jako o *Adéle*, *Aidě* i *Adelheid*, spisovatelčin syn *Hynek* byl pokřtěn *Ignác* a dcera *Theodora* je párkrát označena jako *Bohdanka*. Nejzajímavější je ale rozdíl v chápání identity příjmení. Dnes je rozhodující podoba psaná, takže o jedné a téže osobě se nepíše jako dejme tomu o paní *Langerové* a zároveň *Langrové*, ale zato se *paní Langerová* vyslovuje s *-e-* i bez něj. Před sto padesáti lety to bylo přesně obráceně. Pan *Weisel* a pan *Veisl* byl tentýž člověk, stejně tak kníže *Schwarzenberg*, *Schwarzenberk*, *Švarcenberg* i *Švarcemberk*. Identita příjmení byla dána mluvenou podobou: [vajzl], [švarcmberk]. Pulmistr z Jagru (Egeru), o němž psal své ženě Josef Němec ve výše citovaném dopise, se sice psal *Bohátš*, ale „doopravdy“ se jmenoval *Boháč*.

Různé písemné podoby příjmení jsme při edičním zpracování korespondence B. Němcové sjednotili v rámci obvyklé pravopisné normativizace. Při ní vzala zaslavě i různorodost písem a grafických soustav, kterou se soubor těchto dopisů vyznačuje. Tak třeba německy psané listy a také dopisy starších nebo méně vzdělaných osob jsou psány kurentem. Ojedinele se grafické soustavě, na niž byly takové osoby zvyklé, přizpůsobuje i B. Němcová a kurentem píše svá psaní jim adresovaná (např. J. Konopovi). Z tištěné produkce je známo, že antikva se šířila v češtině od třicátých let, ale třeba kramářské a pouťové tisky a kalendáře užívaly obou soustav souběžně ještě v poslední čtvrtině století. Nezvykle působí zápis češtiny pomocí azbuky; tu jednak použila B. Němcová v listě určeném Jihoslovanovi M. Majarovi, jednak ji využívala ve vzájemné korespondenci s V. Č. Bendlem k šifrovanému zápisu pasáží, které odkazují k jejímu vztahu s Hanušem Jurenkou a k Jurenkovým dopisům. Ojedinele se azbuky užívá i v jiných částech korespondence. Za zaznamenání stojí také situace, v níž vedle sebe ve čtyřicátých i padesátých letech koexistují různé systémy pravopisné. V poznámkách k jazyku a grafice jednotlivých pisatelů v prvních dvou svazcích uvádíme, kdo z nich už píše *v* a kdo ještě *w*, kdo už *ou* a kdo ještě *au*, u koho ještě přežívá dlouhé *f* a že jsou i pisatelé, kteří píšou postaru *ey* místo *ej* apod. Praxe dopisů ukazuje, že tradované formulace, spojující pravopisné změny s jediným konkrétním rokem, jsou poněkud zjednodušené.

K tomu je nutno připočítat, že v polovině 19. století neexistovala jednotná pravopisná norma a že některé jevy, jimiž se dnešní Pravidla českého pravopisu zabývají, nebyly v jazykovědných publikacích kodifikovány vůbec. Tak například jen minimálně se autoři dobových pravopisných příruček zabývali interpunkcí a také psaním velkých počátečních písmen u různých typů vlastních jmen. Právě v oblasti psaní počátečních písmen pramení omyl předchozích editorů listů B. Němcové, který od nich převzala další odborná literatura, včetně např. Lexikonu české literatury. Jde o název proponovaného a dlouho rozepsaného románu nebo delší povídky B. Němcové z pražského prostředí. V komentáři k Listům⁹ jsou na několika místech uvedeny dva plánované názvy: *Žena z lidu* a *Pražská panička*. Chronologický přehled relevantních zmínek o této próze však ukazuje, že byla spisovatelka rozhodnuta pro název jediný. 26.–27. 5. 1856 se B. Němcová poprvé zmiňuje v dopise synu Karlovi o *povídce ze staroměstského života pražského*. 4. 12. 1856 je v Lumíru ohlášena próza B. Němcové *Žena z lidu*.¹⁰ Téhož dne píše V. Č. Bendl ve svém listě Němcové: ... *na tu pražskou paničku se těším* (s malým p-). Těžko říci jednoznačně, zda se pisatel těší na titulní postavu dávno rozpracované práce, o níž nepochybně věděl od samotné Němcové, nebo na dílo jako celek; v druhém případě tu pojmenovává toto dílo zástupně, metonymicky (podobně se – odpusťte to srovnání – novodobí Češi těšili na „komisaře Schimanského“ mnohem častěji než na Místo činu, což byl název seriálu, v němž populární detektiv vystupoval). 14. 12. 1856 Němcová přijímá tento zástupný název, ale zaměňuje pořadí jeho složek a odpovídá Bendlovi, že na díle opravdu pracuje: ... *obírám se s tou paničkou pražskou*. O měsíc později, 14. 1. 1857, si znovu vybavuje Bendlův zájem (anebo znovu čte jeho dopis) a píše mu: ... *vy se těšíte na pražskou paničku*. Vzápětí přiznává, že se jí práce nedaří, a informuje adresáta, že děj prózy nabral jiný směr. Pasáž se končí větou, v níž je už próza označena svým skutečným a jediným názvem: *Nevím, kolikátý svazek bude ta moje Žena z lidu – snad ji dokončím koncem toho měsíce, jestli se mi zase v hlavě nezamračí*. Bendl ve své odpovědi 19. 1. 1857 tento název přebírá: *V kolikátém svazku Bibliotéky bude Vaše Žena z lidu?* A od té doby už se nikdy žádné jiné označení tohoto nedokončeného díla neobjevilo.

Pokusili jsme se tu podívat se na jazyk předkládaných listů z několika úhlů a zachytit alespoň trochu z jeho třpytu. Nazvali jsme onen jazyk velkým hrdinou této bezděčné kroniky v dopisech. A snad se při tom ohledávání jazyka zblízka tu a tam stalo, že do popředí vystoupili ještě jiní hrdinové: ti, kteří s tím jazykem zacházeli, bez nichž by nebyl tím, čím je – jednotliví pisatelé. Mezi těmito živými, skutečnými hrdiny, zdá se nám, není nikdo, kdo by ty ostatní zastiňoval. Osud a duch Boženy Němcové je dozajista dominantou a středobodem této kroniky; avšak prostřednictvím její korespondence můžeme nahlédnout i do osudů a duchů jejích méně slavných, někdy docela zapomenutých nebo neznámých současníků. A najít mezi nimi osobnosti, které svým hlasem zasáhnou i naše nitro.

⁹ NOVOTNÝ, M. et al. (ed.). *Listy I–IV. Spisy Boženy Němcové*, sv. 12–15. Praha, 1951–1961.

¹⁰ Oznámení přetiskuje NOVOTNÝ, M. (ed.). *Život Boženy Němcové*. Díl VI. Praha, 1959, s. 210.